

بررسی حکم استحباب غسل زیارت

رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام

داود حسینی^۱

چکیده

زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام از عباداتی است که برای آن آداب ویژه‌ای بیان شده است. یکی از این آداب غسل زیارت است که درباره آن دو قول وجود دارد. قریب به اتفاق فقیهانی که متعرض این موضوع شده‌اند، استحباب آن را قطعی یا اجماعی یا بلاخلاف شمرده‌اند و اندکی از فقیهان هم قائل به عدم استحباب آن شده‌اند. قائلین به استحباب به ادله مختلفی استناد کرده‌اند که عمده‌دلیل آنها روایات است. بخشی از این روایات به عموم و اطلاقتشان دلالت بر استحباب غسل زیارت معصومین علیهم السلام دارند. اما بخش دیگری از روایات، روایات خاصی هستند که یا تصریح به سنت بودن غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام دارند یا درباره زیارت معصوم خاصی توصیه به انجام دادن غسل قبل از زیارت - از دور یا نزدیک - می‌کنند. دلیل دوم قائلین به استحباب، سیره معصومین علیهم السلام و سیره متشرعه متصل به عصر معصومین علیهم السلام است. در مقابل قول شاذ و نادری وجود دارد که قائل به عدم استحباب غسل زیارت شده و ادله استحباب را تمام نمی‌داند. به نظر می‌رسد ادله استحباب غسل زیارت تمام است و غسل زیارت معصومین علیهم السلام مستحب است.

کلیدواژه‌ها: غسل، غسل زیارت، مستحب، زیارت.

۱. عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت (hosseini1343@gmail.com).

برای هر عمل عبادی آدابی وجود دارد که با رعایت آنها ارزش عمل و میزان تأثیرگذاری و ماندگاری آن بیشتر می‌شود؛ مانند زیارت که رعایت آداب آن ارزش این عمل عبادی را افزون می‌سازد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۲). در متون اسلامی آداب متعددی برای زیارت بیان شده است که برخی از آن مختص پیش از زیارت، شماری آداب حین زیارت و برخی دیگر آداب پس از زیارت است (شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۲ - ۲۵). برخی از این آداب مربوط به قبولی زیارت است، اما بیشتر آنها جزء مستحبات زیارت به شمار می‌رود. بعضی از فقیهان غسل زیارت را سنت دانسته‌اند: «غسل زیارة النبی ﷺ سنة و غسل زیارة قبور الأئمة ﷺ سنة» (مفید؛ ۱۴۱۳ق، ص ۵۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۱۵). برخی از فقیهان معتقدند علت اینکه در روایات، ثواب و پاداش زیارت معصومین ﷺ متفاوت بیان شده، این است که زائران از جهت رعایت آداب زیارت متفاوت هستند (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۴، ص ۱۴۸۳؛ کاشف الغطا، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۳۰۹).

از مهم‌ترین آدابی که برای زیارت معصومین ﷺ بیان شده غسل زیارت است. این مسئله در کتب قدما، از شیخ مفید^۱ و پیش از ایشان (ابن جنید^۲) تا فقیهان معاصر، مطرح شده است و بسیاری از فقیهان به استحباب آن معتقد شده‌اند. ما در این پژوهش به تفصیل به بررسی استحباب غسل زیارت معصومین ﷺ می‌پردازیم و اقوال فقیهان متقدم و متأخر را همراه با ادله آنان نقد و بررسی خواهیم کرد.

مقتضای اصل عملی در مسئله

با قطع نظر از ادله اجتهادی، این مسئله از مصادیق شبهه حکمیة، به دلیل فقدان نص است و مجرای اصالة البرائة خواهد بود؛ اصولیون شیعه در جریان اصالة البرائة در شک در وجوب و عدم وجوب اجماع دارند. همچنین درباره قول به

استحباب هم اصل برائت جاری می‌شود؛ زیرا اصل عمل زیارت متیقن و نسبت به شرط زائد، یعنی همراه شدن با غسل، مشکوک است، در نتیجه برائت جاری می‌شود (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۶۵؛ نائینی، ۱۳۷۶ش، ج ۳، ص ۳۸۸؛ صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳۸-۲۴۰).

از آنجا که اجرای اصل برائت در شبهات حکمی، بعد از تفحص و جست‌وجو از وجود دلیل اجتهادی و نیافتن دلیل است، بنابراین با وجود روایات، جایی برای اصل برائت نمی‌ماند؛ زیرا اصول عملیه در طول ادله لفظیه قرار دارد و اگر شکی وجود داشته باشد باید به اطلاعات مراجعه کرد.

اقوال عالمان در غسل زیارت

بسیاری از فقیهان امامیه متعرض حکم غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام شده‌اند. در اینجا به بررسی اقوال آنان می‌پردازیم:

نظریه اول: عدم استحباب غسل زیارت

میان فقیهان، محقق خوبی به عدم استحباب غسل زیارت معتقد شده است. ایشان قبلاً به استحباب غسل زیارت و کفایت این غسل از وضو معتقد بودند (خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۰، ص ۵۹) ولی از این نظر عدول کرد و در جواب استفتائی درباره صحت این عدول فرمود:

و انما منعنا استحباب غسل الزيارة خاصة بالصورة الدارجة، التي كنا نقول به فيها، و قد عدلنا الآن عن الجزم باستحبابه،... (خوئی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۴۹-۵۰).

استحباب غسل زیارت را منع می‌کنیم به خصوص به صورتی که قبلاً قائل به آن بودیم، و الآن از جزم به استحباب غسل زیارت برگشته‌ایم...

همچنین محقق تبریزی هم در حاشیه بر *صراط النجاة* قائل به عدم استحباب غسل زیارت امام حسین علیه‌السلام شده است و به روایات دال بر عدم غسل برای زیارت امام حسین علیه‌السلام استدلال کرده است (خوئی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۵۵).

نقد نظریه: قول به عدم استحباب غسل زیارت «شاذ کالعدم» است و به آن اعتنا نمی‌شود، اما درباره عدم استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام می‌توان گفت روایاتی که نهی از غسل زیارت امام حسین علیه السلام می‌کند در مقام نهی از توهم وجوب است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۳۰).

نظریه دوّم: استحباب غسل زیارت

قریب به اتفاق فقیهان امامیه فتوا به استحباب غسل زیارت داده‌اند:

میان متقدمین: مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۵۱؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۰؛ حلبی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۳۵؛ ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۳۳؛ ابن ادریس، السرائر، ج ۱، ص ۱۲۵؛ محقق حلی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۶؛ حلی، ۱۴۰۵ق، ص ۳۳؛ حلی، ۱۳۹۴ق، ص ۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۷؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۸۷؛ محقق کرکی، ۱۴۱۳ق، ص ۵۴؛ صمیری، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۴؛ علامه بحرالعلوم، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶۸؛ دیلمی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ص ۵۴؛ ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲؛ مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۷۶.

میان متأخرین: شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۰۷؛ شهید ثانی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، ص ۶۲؛ شهید ثانی، ۱۴۲۰ق، ص ۷۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ طباطبائی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۲۸۰؛ بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۹۳؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۳۰۹.

میان متأخر المتأخرین: انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۳۳۹؛ همدانی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۴۵؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۷۳؛ موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۶۹؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵؛ عراقی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۹۸.

میان معاصرین: آملی، ۱۳۸۰ق، ج ۷، ص ۱۰۵؛ یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۶۳؛ خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۰، ص ۵۹؛ امام خمینی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۴؛ گلپایگانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۹۴؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۰۲؛ صافی گلپایگانی،

۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۸۱؛ سیستانی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۲۱؛ وحید، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۱۰۴؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۱۰؛ بهجت، ۱۴۲۳ق، ص ۶۸؛ صافی گپایگانی، ۱۴۲۷ق، ج ۹، ص ۲۱۲، فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲ق، ص ۸۲؛ تبریزی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۹۹؛ شبیری، ۱۴۲۸ق، ص ۱۵۲.

دلیل اکثر قائلین به استحباب غسل زیارت، روایات وارده در تعداد غسل‌ها و روایات خاصه غسل زیارت است. اما فتوای قائلین به استحباب یکسان نیست، بلکه هر فقیهی بر اساس مبنای خود آن را مستحب شمرده است:

۱. غسل زیارت مستحب است قطعاً؛ علامه بحرالعلوم در کتاب مصابیح الأحکام، مدعی است که عده‌ای از متقدمین فقیهان امامیه استحباب غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام را امری قطعی دانسته‌اند (علامه بحرالعلوم، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶۸).

میان متأخرین بهبهانی و طباطبائی (بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۹۳؛ طباطبائی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۲۸۰) استحباب غسل زیارت را قطعی می‌دانند.

۲. استحباب غسل زیارت رسول خدا ﷺ و معصومین علیهم‌السلام اجماعی است: ابن زهره (ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲) و کاشف الغطا (کاشف الغطا، ۱۴۲۲ق، ص ۳۱) استحباب غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام را اجماعی می‌دانند. صاحب جواهر مدعی است که فاضل هندی و بحرالعلوم قائل به اجماع بر استحباب غسل زیارت هستند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵).

۳. عدم خلاف در استحباب غسل زیارت معصومین علیهم‌السلام: ابن حمزه مدعی عدم خلاف در استحباب غسل زیارت شده است (ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ص ۵۴).

۴. بنا بر مشهور غسل زیارت معصومین علیهم‌السلام مستحب است: شیخ انصاری (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴)، حاج آقارضا همدانی (همدانی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۴۵) و محقق خوانساری (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۷۳) غسل زیارت پیامبر اکرم ﷺ و ائمه علیهم‌السلام را بنا بر مشهور مستحب شمرده‌اند.

ادله قائلین به استحباب غسل زیارت

فقیهان غسل‌های مستحب را به غسل‌های مکانی، زمانی و فعلی (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۳۷) تقسیم کرده‌اند. به غسل‌هایی که به خاطر انجام دادن یک فعل استحباب پیدا می‌کنند، غسل‌های فعلیه می‌گویند. مفید (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۱)، (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۱۵)، فاضل هندی (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۳)، محقق حلی (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۳۷) و موسوی عاملی (موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۶۹). غسل زیارت پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام را از جمله غسل‌های مستحب فعلیه شمرده‌اند و برای استحباب آنها چند دلیل ارائه کرده‌اند که عبارتند از:

دلیل اول: شرافت مکانی

بعضی از غسل‌های مستحب به دلیل اهمیت مکان استحباب پیدا کرده‌اند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۱۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۳۷). بعضی از فقیهان دلیل استحباب این غسل‌ها را شرافت مکانی یا علاوه بر روایات، شرافت مکانی بیان کرده‌اند (صمیری، ۱۴۱۷ق، ص ۳۴۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۳).

علامه در نهایت دلیل استحباب غسل زیارت پیامبر اکرم ﷺ و زیارت ائمه معصومین علیهم السلام را، مانند سایر غسل‌های فعلیه، روایات نشمرده است (علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸).

دلیل دوم: روایات

عمده دلیل فقیهان امامیه برای استحباب غسل زیارت معصومین علیهم السلام روایات است که برخی از فقیهان ادعای تواتر کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۵۷؛ اشتهاوردی، ج ۹، ص ۳۲۸). در این بخش این روایات را بررسی می‌کنیم:

الف) روایات عام بیان‌کننده تعداد غسل‌ها

دسته‌ای از روایات غسل‌ها را شمارش کرده‌اند و از غسل زیارت نام برده‌اند:

روایت اول: صحیحہ محمد بن مسلم

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا عليه السلام قَالَ: الْغُسْلُ فِي سَبْعَةِ عَشَرَ مَوْطِنًا... وَإِذَا دَخَلْتَ الْحَرَمَيْنِ وَ يَوْمَ تُحْرَمُ وَ يَوْمَ الزِّيَارَةِ وَ يَوْمَ تَدْخُلُ الْبَيْتَ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۷).

امام باقر عليه السلام یا امام صادق عليه السلام فرمود: غسل در هفده مورد وارد شده است... [از جمله آنها] هنگامی که وارد حرم مکه یا مدینه شدی و روزی که محرم می شوی و روز زیارت و روزی که وارد خانه خدا می شوی و ...

سند حدیث: راویان این حدیث امامی و توثیق شده اند و بعضی از آنها از اصحاب اجماع هستند. بنابراین این روایت صحیح است (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۴۲۴).

وجه استدلال: بعضی از فقیهان به عمومیت «یوم الزیارة» تمسک کرده و آن را شامل زیارت رسول خدا و ائمه معصومین عليهم السلام دانسته اند (فیض کاشانی، ج ۱، ص ۴۰۵؛ موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۴۲۴)؛ همچنین مقدس اردبیلی در مجمع الفوائد، (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۷۶) به عام بودن یوم الزیارة استناد کرده است.

روایت دوم: صحیحہ عبدالله بن سنان

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ الْغُسْلَ فِي أَرْبَعَةِ عَشَرَ مَوْطِنًا غُسْلُ الْمَيْتِ وَ غُسْلُ الْجُنُبِ وَ غُسْلُ مَنْ غَسَلَ الْمَيْتَ وَ غُسْلُ الْجُمُعَةِ وَ الْعِيدَيْنِ وَ يَوْمَ عَرَفَةَ وَ غُسْلُ الْإِحْرَامِ وَ دُخُولِ الْكُعْبَةِ وَ دُخُولِ الْمَدِينَةِ وَ دُخُولِ الْحَرَمِ وَ الزِّيَارَةَ وَ لَيْلَةَ تِسْعِ عَشْرَةَ وَ إِحْدَى وَ عَشْرِينَ وَ ثَلَاثَ وَ عَشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۶).

امام صادق عليه السلام فرمود: غسل در چهارده مورد وارد است: غسل میت، غسل جنابت، غسل مس میت، غسل جمعه، غسل عید فطر و قربان، غسل عرفه، غسل احرام، غسل دخول کعبه، غسل دخول مدینه، غسل دخول حرم، غسل زیارت، غسل نوزده و بیست و یک و بیست سوم رمضان.

سند روایت: این حدیث صحیحه است و همه راویان آن ثقه امامی هستند. (مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۳).

وجه استدلال: کلمه «الزیاره» مطلق است و شامل غسل طواف و غسل زیارت معصومین علیهم السلام می شود. مقدس اردبیلی در مجمع الفائده (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۷۶) به عام بودن «یوم الزیارة» استناد کرده است. مجلسی اول می گوید: عبارت «الزیارة» دارای سه احتمال است:

۱. فقط بر غسل طواف دلالت دارد؛
  ۲. فقط بر غسل زیارت معصومین علیهم السلام دلالت می کند؛
  ۳. بر اعم از غسل طواف و غسل زیارت معصومین علیهم السلام دلالت می کند. ایشان احتمال سوم را می پذیرد (مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۳).
- روایت سوم: صحیحه یا موثقه سماعه**

سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ غُسْلِ الْجُمُعَةِ فَقَالَ وَاجِبٌ فِي السَّفَرِ وَالْحَضَرِ - إِلَّا أَنَّهُ رُخِّصَ لِلنِّسَاءِ فِي السَّفَرِ لِقَلَّةِ الْمَاءِ... وَغُسْلُ الزِّيَارَةِ وَاجِبٌ وَغُسْلُ دُخُولِ الْبَيْتِ وَاجِبٌ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۶).

از امام صادق عليه السلام از غسل جمعه سؤال کردم، فرمود: در سفر و وطن واجب است مگر اینکه به زنان اجازه داده شده است در سفر به دلیل کمی آب و... و غسل زیارت واجب است و غسل دخول خانه خدا واجب است و... .

سند حدیث: در سند حدیث عثمان بن عیسی وجود دارد که غیر امامی بود ولی برگشت و امامی شد و ظاهراً مشایخ از زمان امامی بودن او روایت نقل کرده اند؛ همچنین سماعة بن مهران را واقفی دانسته اند؛ اگرچه بعضی این اتهام را رد کرده اند و او را امامی ثقه می دانند. از این رو بعضی از این حدیث به صحیحه و بعضی به موثقه تعبیر کرده اند.

وجه استدلال حدیث: در این حدیث هم «غسل الزیارة» اطلاق دارد و شامل غسل زیارت خانه خدا و زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام می شود (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ اشتهازی، ج ۹، ص ۳۲۸؛ سبزواری،

۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۳۸). محقق سبزواری معتقد است که هیچ قرینه‌ای بر اختصاص این حدیث به زیارت بیت‌الله وجود ندارد (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۳۸). بعضی به عموم «غسل الزیارة» تمسک کرده‌اند و آن را شامل غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام دانسته‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۴۰۵؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۱۸۳؛ مجلسی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۹۸). لفظ «واجب» اگرچه ظهور در وجوب دارد، ولی برخی - مانند محقق حلی (حلی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۴۷۴)، فیض کاشانی (فیض کاشانی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۴۰۵)، موسوی عاملی (موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۶۹)، طباطبائی کربلایی (طباطبائی کربلایی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۹۱) و خویی (خویی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۴۵۲ - ۴۵۳) - آن را در معنای لغوی و استحباب به کار می‌برند، نه در معنای اصطلاحی.

روایت چهارم: صحیحه یا حسنه فضل بن شاذان

فضل بن شاذان از علی بن موسی الرضا علیه‌السلام روایت می‌کند که حضرت در نامه خود به مأمون در شمارش غسل‌ها فرمود:

و غُسْلُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ سُنَّةٌ وَ غُسْلُ الْعِيدَيْنِ وَ غُسْلُ دُخُولِ مَكَّةَ وَ الْمَدِينَةَ وَ غُسْلُ
الزِّيَارَةِ وَ غُسْلُ الْإِحْرَامِ وَ أَوَّلَ لَيْلَةٍ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ ... هَذِهِ الْأَغْسَالُ سُنَّةٌ (حر
عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۵).

و غسل روز جمعه سنت است و غسل عید فطر و عید قربان و غسل ورود به مکه و مدینه و غسل زیارت و غسل احرام و غسل شب اول ماه رمضان و... اینها از غسل‌های سنت هستند.

سند حدیث: شیخ انصاری بر حسنه بودن روایت تصریح دارد (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۶۱). عبدوس امامی ثقه است ظاهراً و علی بن محمد امامی ثقه است بنا بر تحقیق و فضل بن شاذان هم امامی ثقه است. بنابراین این حدیث صحیحه یا حسنه است.

وجه استدلال: در این حدیث هم از اطلاق و عمومیت «غسل زیاره» می‌توان قائل به استحباب غسل زیارت معصومین علیهم السلام شد. صاحب جواهر می‌گوید: اگر از لفظ «الزیارة» در صحیح محمد بن مسلم و عبدالله بن سنان و موثقه سماعه شمول را استفاده نکنیم، شمول آن در روایات دیگری که بر استحباب غسل زیارت دلالت می‌کنند فراوان است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۷).

روایت پنجم: روایت ضعیفه اعمش

عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ فِي حَدِيثِ شَرَائِعِ الدِّينِ قَالَ: وَالْأَعْسَالُ مِنْهَا غُسْلُ الْجَنَابَةِ وَالْحَيْضِ وَغُسْلُ الْمَيْتِ وَمَنْ مَسَّ الْمَيْتَ بَعْدَ مَا يَبْرُدُ وَغُسْلُ مَنْ غَسَلَ الْمَيْتَ وَغُسْلُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَغُسْلُ الْعِيدَيْنِ وَغُسْلُ دُخُولِ مَكَّةَ وَغُسْلُ دُخُولِ الْمَدِينَةِ وَغُسْلُ الزِّيَارَةِ وَغُسْلُ الْإِحْرَامِ وَغُسْلُ يَوْمِ عَرَفَةَ وَ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۵).

امام صادق علیهم السلام در حدیث (معروف) به شرایع دین فرمود: و غسل‌ها بعضی از آنها عبارتند از: غسل جنابت، غسل حیض، غسل میت، غسل مس میت بعد از آنکه بدنش سرد شود، غسل کسی که میت را غسل دهد، غسل روز جمعه و غسل عید فطر و قربان و غسل وارد شدن به مکه و مدینه و غسل زیارت و غسل احرام و غسل روز عرفه.

اگرچه این روایت از حیث سند به خاطر احمد بن یحیی و تمیم بن بهلول ضعیف است، اما «غسل زیاره» عمومیت دارد.

نتیجه‌گیری: در این پنج روایت «غسل زیاره و یوم زیاره و الزیارة» علاوه بر زیارت طواف شامل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام نیز می‌شود.

(ب) روایت خاص زیارت معصومین علیهم السلام

روایت فقه الرضا علیهم السلام

در فقه الرضا علیهم السلام در شمارش غسل‌های مستحبی چنین آمده است:

وَالْغُسْلُ ثَلَاثَةً وَعِشْرُونَ مِنَ الْجَنَابَةِ وَالْإِحْرَامِ وَغُسْلُ الْمَيْتِ وَمِنْ غُسْلِ الْمَيْتِ وَغُسْلُ الْجُمُعَةِ وَغُسْلُ دُخُولِ الْمَدِينَةِ... وَغُسْلُ زِيَارَةِ الْبَيْتِ وَیَوْمَ عَرَفَةَ وَغُسْلُ الزِّيَارَاتِ... (منسوب به علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶ق، ص ۸۲).

غسل‌ها بیست و سه عدد است که عبارتند از: جنابت، احرام، غسل میت، و کسی که میت را غسل داده، غسل جمعه، غسل ورود به مدینه و... و غسل زیارت خانه خدا، غسل روز عرفه و غسل زیارت‌ها.

وجه استدلال: عمومیت «غسل الزیارات» شامل غسل زیارت همه اماکن و مزورات می‌شود. برخی عالمان امامیه با استناد به این روایت به استحباب غسل زیارت فتوا داده‌اند (طباطبائی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۴۹۲؛ همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۵؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰).

اگرچه بعضی از فقیهان «الزیارة» را به غسل زیارت خانه خدا منصرف دانسته‌اند ولی در این روایت چنین مناقشه‌ای وارد نیست؛ زیرا ذکر «غسل الزیارة» بعد از «غسل زیارة البیت» قرینه است که منظور از غسل الزیارات، غسل زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام است (همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۵).

ج) روایات عدم اعاده غسل زیارت

روایت اول: موثقه عمار

عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ علیه السلام عَنْ غُسْلِ الزِّيَارَةِ يَغْتَسِلُ الرَّجُلُ بِاللَّيْلِ وَيُزُورُ فِي اللَّيْلِ بِغُسْلٍ وَاحِدٍ أَمْ يَجِزُهُ ذَلِكَ قَالَ يَجِزُهُ مَا لَمْ يَحْدِثْ مَا يَوْجِبُ وَضُوءًا فَإِنْ أَحْدَثَ فَلْيَعِدْ غُسْلَهُ بِاللَّيْلِ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۱۱؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۸، ص ۲۰۰).

اسحاق بن عمار می‌گوید: از امام کاظم علیه السلام درباره غسل زیارت سؤال کردم، فرد در شب غسل می‌کند و شب زیارت می‌کند. آیا این غسل کفایت می‌کند؟ «حضرت فرمود: «مجزی است تا زمانی که عمل مبطل وضو انجام نداده باشد. اگر مبطل وضو انجام داد باید شب غسل را اعاده کند.»

روایت دوم: موثقه عمار

عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ غُسْلِ الزِّيَارَةِ يَغْتَسِلُ بِالنَّهَارِ وَيُزُورُ بِاللَّيْلِ يَغْسِلُ وَاحِدًا قَالَ يَجْزِيهِ إِنْ لَمْ يَحْدِثْ فَإِنْ أَحْدَثَ مَا يَوْجِبُ وُضُوءًا فَلْيَعِدْ غُسْلَهُ (حر عاملی، ج ۱۴۰۹، ق، ج ۱۴؛ ص ۲۴۸).

اسحاق بن عمار می گوید از امام موسی بن جعفر علیه السلام: از غسل زیارت سؤال کردم، فرد در روز غسل می کند و در شب با همان غسل زیارت می کند؟ حضرت فرمود: کفایت می کند اگر حدیثی از او صادر نشده باشد. اما اگر حدیثی که موجب نقض وضو می شود از او صادر شد، غسل را اعاده کند.

سند دو حدیث: روایان حدیث ثقه امامی هستند به جز اسحاق بن عمار که فطحی است ولی توثیق شده؛ بنابراین از این حیث موثقه است (مجلسی، ج ۱۴۰۶، ق، ج ۸، ص ۱۰۴؛ مجلسی، ج ۱۴۰۴، ق، ج ۱۸، ص ۲۰۰؛ خوبی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۴۶۲).

روایت سوم: صحیحہ عبدالرحمان

«عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا إِبرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الرَّجُلِ يَغْتَسِلُ لِلزِّيَارَةِ ثُمَّ يَنَامُ أَيْتَوْضًا قَبْلَ أَنْ يَزُورَ قَالَ يَعِدُ غُسْلَهُ لِأَنَّهُ إِتْمَا دَخَلَ بِوُضُوءٍ (حر عاملی، ج ۱۴۰۹، ق، ج ۱۴، ص ۲۴۹).

عبدالرحمان بن حجاج می گوید: از امام کاظم علیه السلام درباره مردی سؤال کردم که غسل زیارت کرده سپس خوابیده. آیا باید قبل از زیارت وضو بگیرد؟ حضرت فرمود: «غسلش را اعاده کند؛ زیرا این غسل [قبل از خواب] در حد وضوست».

سند حدیث: درباره همه روایان این حدیث تعبیر به امامی ثقه جلیل شده است. مجلسی در ملاذ الاخیار حدیث عبدالرحمان را صحیح می داند (مجلسی، ج ۱۴۰۶، ق، ج ۸، ص ۱۰۴).

وجه استدلال: در این روایت «یغتسل للزیاره» عمومیت دارد و شامل غسل زیارت معصومین علیهم السلام هم می شود.

نتیجه: در این سه روایت موضوع سؤال غسل زیارت است که می‌توان از آن عمومیت استفاده کرد. اگرچه در این روایات مناقشه شده است که مراد از غسل زیارت، زیارت خانه خداست، اما عده‌ای از فقیهان به عمومیت «یغتسل للزیارة» در صحیحہ عبدالرحمان و «غسل الزیارة» موثقه عمار استدلال کرده‌اند و گفته‌اند که این حکم شامل زیارت خانه خدا و زیارت معصومین علیهم‌السلام هم می‌شود. علامه در عنوان مسئله می‌گوید: «یستحب لمن اراد الزیارة و الطواف ان یغتسل» (علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۳۰۶). نراقی تصریح می‌کند که موثقه عمار اعم از زیارت بیت‌الله و زیارت مشاهد مشرفه است (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳، ص ۱۱). صاحب جواهر می‌گوید «یغتسل للزیارة» قابلیت حمل بر زیارت معصومین علیهم‌السلام را هم دارد: (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۷). بنابراین می‌توان گفت در این روایات هم کلمه «الزیارة» شامل زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه معصومین علیهم‌السلام می‌شود.

د) امر به غسل هنگام ملاقات امام علیه‌السلام (مرسله علاء بن سیابه)

عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ سَيَابَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾ (الاعراف، ۳۱) قَالَ الْغُسْلُ عِنْدَ لِقَاءِ كُلِّ إِمَامٍ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۹۰).
امام صادق علیه‌السلام درباره آیه کریمه که می‌فرماید: «ای فرزندان آدم! زینت خود را هنگام رفتن به هر مسجدی، با خود بر دارید»، فرمود: «مراد غسل به هنگام دیدار و زیارت هر امام است».

سند روایت: این روایت مرسله است. چون در سلسله سند «عن رجل» ذکر شده و معلوم نیست این مرد کیست؟ ثانیاً زبیر بن عقبه و فضال بن موسی که در سند وجود دارند مجهول هستند؛ رد یا اثباتی درباره آنها وجود ندارد.

وجه استدلال: در این حدیث دستور خداوند (همراه کردن زینت‌ها) به غسل کردن هنگام دیدار امام علیه‌السلام تفسیر شده است. پس غسل هنگام دیدار امام علیه‌السلام حداقل مستحب است؛ اگر واجب نباشد.

ممکن است ادعا شود که مراد از «لقای امام» زمان حیات امام است. ولی ظاهر این روایت به قرینه تعبیر امام به لفظ «کل امام» و قرار گرفتن آن در تفسیر آیه، ظهور در تعدد مسجد در هر زمان و دلالت بر استحباب غسل زیارت همه معصومین علیهم السلام در حال حیات و ممات دارد (همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۶). اگر بپذیریم اختصاص به حال حیات داشته باشد، بعید نیست الحاق ممات به حال حیات به خاطر عموم حدیث رسول خدا ﷺ باشد که فرمود: «حرمة المؤمن میتاً کحرمة حیاً»؛ «حرمت مؤمن میت مانند حرمت زنده اوست» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۵۹). فقیهان نیز قائل به عمومیت این روایت برای حیات و ممات امام هستند و طبق این عمومیت فتوا داده‌اند (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴)؛ زیرا رعایت حرمت معصومین علیهم السلام در هر دو دوره (پیش از مرگ و پس از مرگ) لازم است (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۱۸۹؛ حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۸۴؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۶).

هیچ فقیهی در این موضوع قائل به تفصیل نشده است. شیخ انصاری برای عدم تفصیل بین حیات و ممات معصومین علیهم السلام به همین روایت استناد کرده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴).

همچنین عموم آیه شریفه، که ائمه معصومین علیهم السلام را از زندگان شمرده است، - «بَلْ هُمْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹) دلالت می‌کند که همان‌طور که در حال حیات باید با غسل به حضور امام رسید در حال ممات هم باید با غسل به محضر ایشان مشرف شد (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴).

ه) روایات دال بر استحباب غسل زیارت برخی از معصومین علیهم السلام

روایات متعددی درباره بعضی از معصومین علیهم السلام وارد شده است که توصیه به غسل زیارت هنگام زیارت آنان از نزدیک دارد؛ برخی از این روایات عبارت‌اند از:

یک - غسل زیارت پیامبر اکرم ﷺ

- إِذَا دَخَلْتَ الْمَدِينَةَ فَأَغْتَسِلْ قَبْلَ أَنْ تَدْخُلَهَا أَوْ حِينَ تَدْخُلَهَا ثُمَّ تَأْتِي قَبْرَ النَّبِيِّ ﷺ ثُمَّ

تَقُومُ فُتْسَلِّمُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۵۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵).

هنگامی که قصد ورود به مدینه داشتی، قبل از ورود یا هنگامی که داخل می‌شوی غسل کن. سپس نزد قبر رسول خدا ﷺ حاضر شو. در مقابل قبر شریف بایست و بر رسول خدا ﷺ سلام بده.

سند حدیث: این حدیث صحیح است و از همه راویان آن تعبیر به امامی، ثقه و جلیل شده است.

همچنین در صحیحہ معاویة بن عمار، امام صادق ﷺ هنگام وداع با قبر شریف رسول خدا ﷺ سفارش به غسل زیارت وداع می‌کند:

- عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ﷺ إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَخْرُجَ مِنَ الْمَدِينَةِ فَاعْتَسِلْ ثُمَّ انْتِ قَبْرَ النَّبِيِّ ﷺ (کلینی، ۱۳۷۵ق، ج ۴، ص ۵۶۳؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۷۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۱).

هنگامی که تصمیم به خروج از مدینه گرفتی (برای وداع) غسل کن و به نزد قبر رسول خدا ﷺ بیا.

سند حدیث: این حدیث هم از نظر سند، صحیح است و از همه راویان آن به امامی، ثقه و جلیل تعبیر شده است.

دو - غسل زیارت امیرالمؤمنین ﷺ

امام صادق ﷺ در آداب زیارت امیرالمؤمنین ﷺ فرمود: «إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ﷺ فَتَوَضَّأْ وَاعْتَسِلْ وَامْشِ عَلَيَّ هُنَيْتِكَ...»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۰). «هنگامی که قصد زیارت قبر امیرالمؤمنین ﷺ را کردی، وضو بگیر و غسل کن و با آرامش قدم بردار.»

در روایتی دیگر شیخ مفید در آداب زیارت امیرالمؤمنین ﷺ می‌آورد: «تَأْتِي مَشْهَدَهُ وَأَنْتَ عَلَى غُسْلٍ»؛ (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۴۶۲). «به محل قبر حضرت بیا در حالی که غسل کرده‌ای»

سه - زیارت قبور ائمه بقیع

درباره زیارت ائمه بقیع گفته شده: «إِذَا أَتَيْتَ الْقَبْرَ الَّذِي بِالْبَقِيعِ فَاجْعَلْهُ بَيْنَ يَدَيْكَ وَ أَنْتَ عَلَى غُسْلٍ»؛ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۷۹). «هنگامی که به نزد قبری که در بقیع است آمدی آن قبر را روبروی خود قرار ده در حالی که غسل کرده‌ای»

در روایتی دیگر درباره زیارت ائمه بقیع گفته شده: «وَتَزُورُ قُبُورَ السَّادَةِ فِي الْمَدِينَةِ ﷺ وَ أَنْتَ عَلَى غُسْلٍ»؛ (علی بن موسی الرضا علیه السلام، ص ۲۳۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۹۶). «زیارت می کنی بزرگان در مدینه را در حالی که غسل کرده‌ای» چهار - غسل زیارت امام حسین علیه السلام

در آداب زیارت امام حسین علیه السلام گفته شده:

فَإِذَا وَرَدْتَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ أَرْضَ كَرْبَلَاءَ فَانزِلْ مِنْهَا بِشَاطِئِ الْعَلْقَمِيِّ ثُمَّ اخْلَعْ ثِيَابَ سَفْرِكَ وَ اغْتَسِلْ مِنْهُ غُسْلَ الزِّيَارَةِ مُتَدَوِّباً (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۹۹؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۷۰)

زمانی که به خواست خدا وارد زمین کربلا شدی در کنار شط علقمه پیاده بشو، لباس سفر را بیرون کن و غسل کن؛ غسل زیارت مستحب.

در این حدیث از غسل زیارت امام حسین علیه السلام تعبیر به «غسل الزیارة» شده است و عنوان آن را هم مستحب شمرده است.

پنج - غسل زیارت امام کاظم و امام جواد علیهما السلام

امام هادی علیه السلام فرمود: «إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ﷺ فَاغْتَسِلْ وَ تَنْظِفْ وَ الْبَسْ ثَوْبِيكَ الطَّاهِرِينَ»؛ (ابن قولویه، ۱۳۵۶ ش، ص ۳۰۱). «هنگامی که خواستی امام کاظم و امام جواد علیهما السلام را زیارت کنی غسل کن و پاکیزه شو و لباس پاکیزه و طهارت را بپوش»

شش - غسل زیارت امام رضا علیه السلام

در آداب زیارت امام رضا علیه السلام گفته شده: «إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ قَبْرِ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا ﷺ فَاغْتَسِلْ»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۶۹). «هنگامی که زیارت امام رضا علیه السلام را قصد کردی غسل کن»

هفت - غسل زیارت امام هادی و امام عسکری علیهما السلام

درباره زیارت امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام، فرموده‌اند: «إذا أردت زيارة قبر أبي الحسن علي بن محمد و أبي محمد الحسن بن علي عليهما السلام، تقول بعد الغسل إن وصلت إلى قبرهما؛ (ابن قولويه، ۱۳۵۶ش، ص ۳۱۳) «هنگامی که قصد زیارت امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام را کردی بعد از غسل هنگامی که به قبر آن دو رسیدی بگو».

وجه استدلال: فقیهان امامیه بر اساس این روایات فتوا به استحباب غسل زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و همه ائمه معصومین علیهم السلام داده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۶).

اگرچه، از بین ائمه مدفون در بقیع، غسل زیارت فقط درباره امام صادق علیه السلام وارد شده است، اما در روایت دوم مراد از «السادة فی المدینه» ائمه مدفون در بقیع است. بر این اساس بعضی از فقیهان بر استحباب این غسل برای زیارت همه معصومان علیهم السلام فتوا داده‌اند؛ زیرا فرقی در زیارت آنان وجود ندارد (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۱۸۹) و تمام معصومان علیهم السلام نور واحدند و جایگاه ایشان یکسان است؛ بنابراین انحصار غسل برای زیارت برخی از آنان ترجیح بلامرجه است (بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۸۸-۹۰).

صاحب جواهر درباره عدم تصریح به غسل زیارت ائمه بقیع می‌گوید: این عدم تصریح شاید به خاطر اکتفا به غسل زیارت رسول الله صلی الله علیه و آله و تداخل اسباب است؛ اگرچه این تداخل اسباب از باب رخصت است نه عزیمت. بله در مورد دو امام که در قبر واحد مدفونند، مانند امام کاظم و امام جواد علیهما السلام و امام هادی و امام عسکری علیهما السلام، می‌تواند از باب عزیمت باشد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۷).

(و روایات زیارت معصومین علیهم السلام از راه دور

در بعضی روایات به غسل زیارت، حتی در زیارت از راه دور سفارش شده است؛ مثلاً وقتی از امام صادق علیه السلام درباره کسی که قادر به زیارت حضوری معصومین علیهم السلام نیست سؤال شد، حضرت فرمود:

مَنْ أَرَادَ أَنْ يَزُورَ قَبْرَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَ قَبْرَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ فَاطِمَةَ وَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ ﷺ وَ قُبُورَ الْحَجَّاجِ ﷺ وَ هُوَ فِي بَلَدِهِ فَلْيَغْتَسِلْ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَ لِيَلْبَسَ تَوْبِينَ نَظِيفِينَ وَ لِيَخْرُجَ إِلَى فَلَاةٍ مِنَ الْأَرْضِ... وَ لِيُقَلَّ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۹).

کسی که دوست دارد قبر رسول خدا ﷺ و قبر امیر المؤمنین ﷺ و فاطمه ﷺ و امام حسن و امام حسین ﷺ و قبور سایر ائمه را زیارت کند درحالی که در شهر خودش است، در روز جمعه غسل کند و لباس تمییز بپوشد و به صحرای وسیع برود و بگوید: سلام بر تو ای پیامبر خدا و رحمت خدا و برکات او بر تو باد. سپس حضرت در ادامه فرمودند: «هر کس مرا در حیاتم زیارت کند گویا پس از رحلتم نیز زیارت کرده است و هر کس مرا پس از مرگم زیارت کند، همانا در حیاتم زیارت کرده است».

وجه استدلال: در این روایت فاء «فلیغتسل» تفریع و جواب شرط «من اراد» است. بنابراین مراد از غسل، غسل زیارت معصومین ﷺ است (یعنی کسی که می‌خواهد این معصومین ﷺ را زیارت کند در روز جمعه غسل زیارت کند). اگرچه از نظر سندی این حدیث مرفوعه است. ولی روایات دیگری محتوای آن را تأیید می‌کند.

ابن قولویه مستنداً از سدیر صیرفی از امام صادق ﷺ روایت می‌کند که فرمود:
 يَا سَدِيرُ تُكثِرُ زِيَارَةَ قَبْرِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ ﷺ قُلْتُ إِنَّهُ مِنِّي بَعِيدٌ، فَقَالَ أَلَا أَعْلَمُكَ شَيْئًا إِذَا أَنْتَ فَعَلْتَهُ كَتَبْتُ لَكَ بِذَلِكَ الزِّيَارَةَ؟ قُلْتُ: بَلَى قَالَ: اغْتَسِلْ فِي مَنْزِلِكَ وَ انْزِلْ إِلَى سَطْحِ دَارِكَ وَ اسْتُرْ إِلَيْهِ بِالسَّلَامِ تُكْتَبُ لَكَ بِذَلِكَ الزِّيَارَةُ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۸).

سدیر گفت: امام صادق ﷺ به من فرمود: ای سدیر، آیا زیاد به زیارت قبر حسین بن علی ﷺ می‌روی؟ عرض کردم: راه من دور است. حضرت فرمود: آیا می‌خواهی عملی به تو بیاموزم که اگر آن را انجام دهی، برای تو آن زیارت نوشته

شود؟ عرض کردم: بله. فرمود: در منزلت غسل کن و به بام منزلت برو و با سلام به سوی قبر حسین بن علی علیه السلام اشاره کن، برای تو زیارت نوشته می‌شود. همچنین سلیمان بن عیسی از پدرش روایت می‌کند که به امام صادق علیه السلام عرض کردم «چگونه شما را زیارت کنم زمانی که به آمدن زیارت قادر نیستم؟!» امام صادق علیه السلام فرمود:

يَا عِيسَى إِذَا لَمْ تَقْدِرْ عَلَى الْمُحِيءِ فَإِذَا كَانَ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاغْتَسِلْ أَوْ تَوَضَّأْ وَاصْعَدْ
إِلَى سَطْحِكَ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۸).

ای عیسی، هنگامی که قادر بر آمدن نیستی، وقتی روز جمعه فرا رسید، غسل کن یا وضو بگیر و به بالای ساختمان برو...
بعضی از فقیهان از استحباب غسل زیارت از راه دور، اولویت استحباب غسل زیارت از نزدیک را استفاده کرده‌اند (اصفهانی، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۲۰۵).

(ز) روایت زیارت جامعه کبیره

امام هادی علیه السلام در روایت زیارت جامعه کبیره بر انجام دادن زیارت همراه با غسل سفارش کرده‌اند: «إِذَا صُرْتَ إِلَى الْبَابِ فَقفْ وَ اشْهَدْ الشَّهَادَتَيْنِ وَ أَنْتَ عَلَى غُسلٍ...» (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۶۶۴؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۶).
وجه استدلال: اگرچه این روایت مخصوص زیارت جامعه کبیره است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۶)، ولی ثابت می‌کند که برای زیارت هر معصومی همراه با زیارت جامعه کبیره، غسل زیارت نیز مستحب است.
از مجموع روایات ارائه شده (که بعضی از آنها صحیحه، بعضی موثقه و بخشی از آنها اگرچه از نظر سندی اعتبار ندارند ولی از نظر محتوایی به وسیله روایات معتبر تأیید می‌شدند) با قطعیت می‌توان گفت غسل زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام مستحب است.

نکته‌ای که در پایان بررسی روایات استحباب غسل زیارت معصومین علیهم السلام قابل تأمل است این است که روایاتی غسل زیارت اباعبدالله الحسین علیه السلام را منع

می‌کنند؛ از جمله این روایات می‌توان به صحیح‌ه عیص بن قاسم از امام صادق علیه السلام اشاره کرد: «قَالَ سَأَلْتُهُ عَنْ زِيَارَةِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ عليه السلام هَلْ لَهَا غُسْلٌ قَالَ لَا»؛ «از زیارت قبر امام حسین علیه السلام سؤال کردم: آیا زیارت قبر ایشان غسل دارد؟ امام علیه السلام فرمود: غسل ندارد» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۳؛ مجلسی، ملاذ الأخیار، ج ۹، ص ۱۲۹)؛ همچنین در روایت دیگری ابویسع از امام صادق علیه السلام چنین روایت می‌کند: «سَأَلَ رَجُلٌ أَبَاعَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَ أَنَا أَسْمَعُ عَنِ الْغُسْلِ إِذَا أَتَى قَبْرَ الْحُسَيْنِ عليه السلام فَقَالَ لَا»؛ «فردی از حضرت درباره غسل زیارت امام حسین علیه السلام سؤال کرد و من می‌شنیدم حضرت فرمود: غسل ندارد» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۳؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۲۹).

در مقابل دسته‌ای از روایات تصریح بر استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام دارند؛ مانند روایتی که حسین بن ثویر از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت در جمعی که یونس بن ظبیان، مفضل بن عمر و ابوسلمه سراج حضور داشتند فرمود: «إِذَا أَتَيْتَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام، فَاغْتَسِلْ عَلَى شَاطِئِ الْفُرَاتِ»؛ «هنگامی که به زیارت قبر اباعبدالله الحسین علیه السلام آمدی در شط فرات غسل کن» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۴۱).

همچنین در روایت یونس کناسی از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند: «إِذَا أَتَيْتَ قَبْرَ الْحُسَيْنِ عليه السلام فَأَتَيْتَ الْفُرَاتَ وَ اغْتَسِلْ بِجِوَالِ قَبْرِهِ...»؛ «هنگامی که به زیارت قبر امام حسین علیه السلام آمدی به فرات برو و کنار قبر حضرت غسل کن» (کلینی، ۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۷۲).

در جمع بین این دو دسته روایات گفته شده است: بین این دو دسته روایات منافاتی وجود ندارد؛ زیرا جواب منفی حضرت در پاسخ سؤال‌کننده مشتمل بر حظر و منع نیست بلکه جواب از توهم غسل مفروض یا واجب است که ترک آن مستوجب عقاب باشد؛ از این رو حضرت در دفع این توهم می‌فرماید «غسل ندارد»؛ یعنی غسل آن واجب نیست. اگرچه دارای استحباب است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۳۰).

همچنین در جمع بین روایاتی که دال بر عدم استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام و روایاتی که غسل زیارت برای سایر معصومین علیهم السلام را توصیه می‌کنند می‌توان گفت: غسل زیارت امام حسین علیه السلام به دلیل خصوصیتی که دارد مستحب نیست، اما برای زیارت سایر معصومین علیهم السلام غسل زیارت وارد است.

دلیل سوم: اجماع

بعضی از فقیهان برای استحباب غسل زیارت ادعای اجماع کرده‌اند؛ مانند ابن زهره در *الغنیة* (ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲)؛ همچنین صاحب جواهر سخن فاضل هندی در *کشف اللثام* و آقارضا همدانی در *المصابیح* را آورده و ادعا می‌کند که ایشان اجازه ادعای اجماع بر استحباب غسل زیارت می‌دهند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵).

البته اگر چنین اجماعی باشد، مدرکی یا دست کم محتمل المدرکیه است.

دلیل چهارم: فعل معصوم علیه السلام

هشام بن سالم از صفوان جمال روایت می‌کند:

وَمَا وَافَيْتُ مَعَ جَعْفَرِ الصَّادِقِ علیه السلام الْكُوفَةَ تُرِيدُ أَبَا جَعْفَرَ الْمَنْصُورَ، قَالَ لِي: يَا صَفْوَانُ أَنْخِ الرَّاحِلَةَ فَهَذَا حَرَمُ جَدِّي أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام، فَأَنْخْتُهَا، وَنَزَلَ فَأَغْتَسَلَ وَغَيْرَ تَوْبَهُ وَتَحَفِّيَ وَقَالَ لِي: أَفْعَلْ مِثْلَ مَا أَفْعَلُهُ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴؛ ص ۳۹۳).

هنگامی که با امام جعفر صادق علیه السلام به کوفه سفر کردیم، (هنگامی که) منصور حضرت را احضار کرده بود. [به نقطه‌ای رسیدیم] حضرت به من فرمود: ای صفوان، شتر را بخوابان. اینجا حرم جدم امیرالمؤمنین علیه السلام است. من شتر را خوابانیدم. حضرت پیاده شد و غسل کرد و لباسش را عوض کرد و به من فرمود: آنچه را که من انجام دادم انجام بده.

سند حدیث: این حدیث مرفوعه است و بعضی راویان آن توثیق نشده‌اند.

وجه استدلال: امام صادق علیه السلام هنگام زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام غسل کرده است. فعل معصوم دست کم دلالت بر اباحه دارد. اما با قرینه‌ای که در این

روایت وجود دارد می‌توان مدعی استحباب شد؛ زیرا حضرت به صفوان هم سفارش می‌کند که او هم غسل کند. اگر امام در مقام بیان اباحه بودن غسل بود، لازم نبود به صفوان هم توصیه به غسل کند.

دلیل پنجم: سیره متشرعه

یکی دیگر از ادله‌ای که بر استحباب غسل زیارت معصومین  می‌توان اقامه کرد، سیره متشرعه است. سیره متشرعه‌ای که تا زمان معصومان  ادامه دارد، بر این است که متشرعه هنگام زیارت معصومین  خود را به انجام دادن غسل زیارت ملتزم می‌دانسته‌اند؛ مانند غسل زیارت جابر بن عبدالله انصاری هنگام زیارت قبر اباعبدالله الحسین  در روز اربعین سال ۶۱ هجری قمری (طبری آملی، ۱۳۸۳ق، ص ۷۴؛ مجلسی، ۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۹۶).

اگرچه عمل جابر حجت شرعی برای سایر مسلمین نیست، اما به عنوان فردی که هفت معصوم را درک کرده و از آنان حدیث شنیده بدون مستند شرعی اقدام به انجام دادن عملی نمی‌کند.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

با توجه به بررسی ادله پنج‌گانه، مشخص شد که غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین  مستحب و بنا بر برخی روایات مستحب مؤکد است و از نظر روایی بعضی از بزرگان ادعای تواتر کرده‌اند و بعضی از فقیهان مدعی عدم خلاف در این مسئله هستند و بالاتر از ادعای عدم خلاف، بعضی ادعای اجماع بر استحباب آن کرده‌اند. بنابراین از بررسی مجموع ادله می‌توان گفت: غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین  مستحب است.

منابع

- (۱۳۵۶ش)، كامل الزيارات، تحقيق: عبدالحسين اميني، نجف، دارالمرتبوية.
۷. ابن مشهدى، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، مصحح: قيومى اصفهانى، جواد، قم، جامعه مدرسين.
۸. ابوالصلاح حلبى، تقى بن نجم (۱۴۰۳ق)، الكافى فى الفقه: به كوشش استادى، اصفهان، مكتبة اميرالمؤمنين عليه السلام.
۹. اشتهاردى، على بناه (۱۴۱۷ق)، مدارك العروة، تهران، دارالأسوة للطباعة و النشر.
۱۰. اصفهانى نجفى، محمدتقى (۱۴۲۷ق)، تبصرة الفقهاء، بى جا، مجمع الذخائر الاسلاميه.
۱۱. انصارى، مرتضى (۱۴۱۵ق)، كتاب الطهارة، قم، كنگره جهانى بزرگداشت شيخ انصارى.
۱۲. ——— (۱۴۱۶ق)، فرائد الاصول، قم، انتشارات اسلامى.
۱۳. بحر العلوم بروجردى، سيدمهدي (۱۴۲۷ق)، مصابيح الاحكام، قم، ميثم تمار.
۱۴. بحراني، يوسف بن احمد

- قرآن كريم
۱. آملی، ميرزا محمدتقى (۱۳۸۰ق)، مصباح الهدى فى شرح العروة الوثقى، تهران، مؤلف.
۲. ابن براج، القاضى (۱۴۰۶ق)، المهذب، به كوشش مؤسسة سيدالشهدا عليهم السلام، قم، نشر اسلامى.
۳. ابن حمزه طوسى، محمد بن على (۱۴۰۸ق)، الوسيلة الى نيل الفضيلة، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى.
۴. ابن حيون مغربى، نعمان بن محمد (۱۴۰۸ق)، دعائم الإسلام و ذكر الحلال والحرام والقضايا والاحكام، مصحح: آصف فيضى، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۵. ابن زهره، حمزة بن على (۱۴۱۷ق)، غنية النزوع إلى علمى الأصول و الفروع، به كوشش بهادرى، قم، مؤسسه امام صادق عليه السلام.
۶. ابن قولويه، جعفر بن محمد

- ۱۴۰۵ق)، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، قم، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۵. بهبهانی، محمدباقر (۱۴۲۴ق)، مصابیح الظلام: قم، مؤسسة العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
۱۶. بهجت، محمدتقی (۱۴۲۳ق)، وسيلة النجاة، قم، شفق، چاپ دوم.
۱۷. تبریزی، جواد بن علی (۱۴۲۶ق)، منهاج الصالحین، قم، مجمع الإمام المهدي ﷺ.
۱۸. _____ (۱۴۲۷ق)، المسائل المتخبة، قم، دارالصدیقة الشهيدة ﷺ.
۱۹. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسة آل البيت ﷺ.
۲۰. حسینی سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۷ق)، منهاج الصالحین، قم، دفتر آیت الله سیستانی، چاپ پنجم.
۲۱. _____ (۱۴۲۴ق)، المسائل المتخبة، قم، دفتر آیت الله سیستانی.
۲۲. حسینی عاملی، سیدجواد بن محمد (۱۴۱۹ق)، مفتاح الكرامه فی شرح قواعد العلامة، قم، جامعه مدرسین.
۲۳. حلّی، یحیی بن سعید (۱۳۹۴ق)، نزهة الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر، قم، منشورات رضی.
۲۴. _____ (۱۴۰۵ق)، الجامع للشرائع: به کوشش گروهی از فضلا، قم، سیدالشهداء.
۲۵. خمینی، سیدروح الله (۱۴۰۴ق)، زبدة الأحكام، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۶. خوانساری، سیداحمد بن یوسف (۱۴۰۵ق)، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
۲۷. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۶ق)، صراط النجاة (المحشی)، مصحح: موسی مفیدالدین عاصی عاملی، همراه با حواشی آقا تبریزی، قم، مکتب نشر المنتخب.
۲۸. _____ (۱۴۱۸ق)، موسوعة الإمام الخوئی، قم، مؤسسة إحياء آثار الإمام الخوئی ﷺ.
۲۹. دیلمی، حمزة بن عبدالعزيز (۱۴۱۴ق)، مراسم العلوية فی الاحکام النبوية: محقق: محسن الحسيني الاميني، قم، اهل البيت.

۳۸. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، عیون أخبار الرضا عليه السلام، مصحح: لاجوردی، مهدی، نشر جهان، تهران.

۳۹. _____ (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، مصحح: غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین.

۴۰. صافی گلپایگانی، علی (۱۴۲۷ق)، ذخیره العقبی فی شرح العروة الوثقی، قم، گنج عرفان.

۴۱. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۱۶ق)، هداية العباد، قم، دارالقرآن الکریم.

۴۲. صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ق)، بحوث فی علم اصول، بیروت، دارالاسلامیه.

۴۳. صمیری، مفلح بن حسن (۱۴۱۷ق)، كشف الالتباس عن موجز أبي العباس، قم، مؤسسه صاحب الامر.

۴۴. طباطبائی، سیدعلی (۱۴۱۲ق)، ریاض المسائل، قم، النشر الاسلامی.

۴۵. طبری آملی، محمد بن ابی القاسم (۱۳۸۳ق)، بشارة المصطفی لشیعة المرتضی (ط - القديمة)، نجف،

۳۰. سبحانی، جعفر (۱۴۲۴ق)، الحج فی الشریعة الإسلامیة الغراء، قم، مؤسسه امام صادق عليه السلام.

۳۱. سبزواری، سیدعبدالأعلى (۱۴۱۳ق)، مهذب الأحكام، قم، مؤسسه المنار.

۳۲. شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۴۲۸ق)، المسائل الشرعیة، قم، مؤسسه نشر الفقاهة.

۳۳. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۴ق)، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، قم، نشر اسلامی.

۳۴. _____ (۱۴۱۹ق)، ذکری الشیعة فی احکام الشریعة، قم، آل البيت عليهم السلام.

۳۵. شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۰۲ق)، روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۳۶. _____ (۱۴۲۰ق)، الفوائد الملیة لشرح الرسالة النفلیة، مصحح: محمدحسین مولوی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

۳۷. _____ (۱۴۱۳ق)، مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم، المعارف الإسلامیة، چاپ اول.

- المكتبة الحيدرية.
۴۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، **المسوط فی فقه الامامية**، تهران، مرتضوی.
۴۷. _____ (۱۴۰۷ق)، **تهذیب الأحكام**، مصحح: حسن الموسوی خراسان، دارالکتب الإسلامیه، تهران.
۴۸. _____ (۱۴۱۱ق)، **مصباح المتعبد و سلاح المتعبد**، مؤسسة فقه الشیعه، بیروت.
۴۹. عراقی، آقا ضیاءالدين و کزازی، علی (۱۴۱۴ق)، **شرح تبصرة المتعلمین**، مصحح: محمدحسین، قم، جامعه مدرسین.
۵۰. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۲ق)، **متهی المطلب فی تحقیق المذهب**، مصحح: بخش فقه در جامعه پژوهش های اسلامی، مشهد، مجمع البحوث الإسلامیه.
۵۱. _____ (۱۴۱۹ق)، **نهاية الأحكام فی معرفة الاحکام**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۵۲. علی بن موسی علیهما السلام امام هشتم (۱۴۰۶ق)، **الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیهما السلام**، مشهد، مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
۵۳. فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۲ق)، **الأحكام الواضحة**، قم، مرکز فقهی آئمه اطهار علیهم السلام.
۵۴. فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق)، **كشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام**، قم، نشر اسلامی.
۵۵. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۲۹ق)، **معتمم الشيعة فی أحكام الشريعة**، مصحح: مسیح توحیدی، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری.
۵۶. _____ (۱۴۱۶ق)، **النخبة فی الحكمة العملية و الأحكام الشرعية**، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۵۷. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر (بی تا)، **شرح طهارة قواعد الأحكام**، بی جا، مؤسسه کاشف الغطاء.
۵۸. _____ (۱۴۲۲ق)، **كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء (ط - الحديثة)**، قم، دفتر تبلیغات اسلامی قم.
۵۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵ش)، **الكافي**، به کوشش

غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۶۰. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، تحقیق: جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

۶۱. _____ (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران.

۶۲. _____ (۱۴۰۶ق)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، مصحح: رجائی، مهدی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.

۶۳. مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق)، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه (ط - القديمة)، قم.

۶۴. _____ (۱۴۱۴ق)، لوامع صاحبقرانی مشهور به شرح من لا یحضره الفقیه، قم، مؤسسه اسماعیلیان.

۶۵. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم، مؤسسه اسماعیلیان.

۶۶. _____ (۱۴۱۰ق)، المختصر النافع، تهران، البعثه.

۶۷. محقق کرکی، علی بن حسین

(۱۴۱۳ق)، الموجز فی المتعة - خلاصة الإيجاز فی المتعة، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

۶۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، المقنعة، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول.

۶۹. _____ (۱۴۱۳ق)، کتاب المزار، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول.

۷۰. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۳۶۲ش)، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، قم، چاپ مجتبی عراقی.

۷۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق)، رساله توضیح المسائل، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).

۷۲. موسوی گلپایگانی، سیدمحمد رضا (۱۴۱۳ق)، هداية العباد، قم، دارالقرآن الکریم.

۷۳. موسوی عاملی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق)، مدارک الأحکام فی شرح عبادات شرائع الإسلام، بیروت، مؤسسه آل البيت (ع)، چاپ اول.

۷۴. نائینی، محمدحسین (۱۳۷۶ش)،

رسالة الصلاة في المشكوك، قم،
مؤسسة آل البيت.

٧٥. نجفی، محمدحسن (١٤٠٤ق)،
جواهر الكلام في شرح شرائع
الإسلام، بيروت، دار إحياء التراث
العربي.

٧٦. نراقي، احمد بن محمد مهدي
(١٤١٥ق)، مستند الشيعة في احكام
الشريعة، قم، آل البيت.

٧٧. همداني، رضا (١٤٢١ق)،
مصباح الفقيه، به كوشش باقري و
ديگران، قم، مهدي موعود.

٧٨. وحيد خراساني، حسين
(١٤٢٨ق)، منهاج الصالحين، قم،
مدرسه امام باقر عليه السلام.

٧٩. يزدي، سيد محمد كاظم
(١٤٠٩ق)، العروة الوثقى، بيروت،
مؤسسة الأعلمي.